

Svenska folkets egen K-märkning En kampanj i tiden?

...I fallet Svenska folkets egen k-märkning kan sägas att alla de förslag som behandlar minnen av det moderna samhällets framväxt – antingen det samhälle som försvann eller det som ersatte det – kan vara representationer som många uppenbarligen kan identifiera sig med... De kommande åren får utröna om kulturmiljövården har lärt sig att i högre utsträckning arbeta med en vardagens historia, närliggande i tid och rum, med minnen som många delar...

Text:

Ylva Blank, Länsstyrelsen Västra Götalands län

Omslagsfoto:

Erik och Sigvard Gustafsson på sin jordbruksfastighet i Hågeryd utanför Växjö, som en förslagsställare vill k-märka. Motivet är att den troligen utgör en unik biotop, eftersom den brukas med häst och slaga. Bröderna har uppmärksammats i både böcker och TV-program för sitt liv i en lugn oas utan stress. Foto: Vicki Wenander.

Övriga foton i rapporten:

Ur: Kampanjen Svenska folkets egen k-märkning, Antikvarisk-Topografiska-Arkivet, Riksantikvarieämbetet.

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

Innehållsförteckning.....	3
Inledning.....	4
Bakgrund	4
Finansiering.....	4
Syfte	4
Källmaterial.....	4
Avgränsningar	7
Behov av ytterligare utredning.....	7
Kampanjen Svenska folkets egen K-märkning	8
Kulturåret 1998	8
Kampanjens genomförande.....	9
Begreppet k- märkt.....	10
Kampanjresultatet.....	12
Förslagsställarna – vilka var de?	12
Vad hade vi velat veta om förslagsställarna?	13
Vad vill svenska folket k-märka?.....	15
Kampanjen och förslagen i massmedia.....	25
Motiv till k-märkning	26
Slutsatser	29
Källor och litteratur	32

INLEDNING

Bakgrund

Under Kulturåret 1998 genomfördes kampanjen Svenska folkets egen K-märkning i samarbete mellan kulturdepartementets projekt Kultur i hela landet och Riksantikvarieämbetet. Kampanjen uppmanade bland annat genom annonser i massmedia, att folk skulle skicka in förslag till vad man tyckte borde k-märkas.

Omkring 700 förslag till k-märkningar skickades in. Med det inkomna materialet som grund genomfördes en utställning på Gävleborgs länsmuseum. Museet gjorde en tematisk kategorisering av förslagen genom att exempelvis samla alla insända förslag till att k-märka industrimiljöer, affärer, missionshus och så vidare. Sedan utställningen avslutats skickades förslagen tillbaka till kulturdepartementet för att därefter arkiveras hos Antikvarisk-topografiska arkivet (ATA). Någon utvärdering eller analys av kampanjen gjordes dock inte.

Svenska folkets egen K-märkning kan ses som ett av de första försöken att öka delaktigheten och förståelsen hos medborgarna för kulturarvsarbetet. Parallellt med Kulturårets genomförande arbetades dagens målsättningar för kulturmiljöarbetet fram, där ett av målen är *"allas förståelse, delaktighet och ansvarstagande för den egna kulturmiljön"*¹. Här återfinns också målet om nationell och internationell solidaritet och respekt för olika gruppers kulturarv.

Mot bakgrund av de senaste årens intresse och diskussion om ett ökat medborgardeltagande, exempelvis inom Agenda kulturarv bör det vara av intresse att göra en genomgång och analys av vilka resultaten blev av kampanjen Svenska folkets egen K-märkning. Studien har ingått i det regionala Agenda kulturarvsarbetet. Inom ramen för

detta utfördes bland annat en medborgarundersökning i samarbete med SOM-institutet på Göteborgs universitet, vilken refereras i rapporten.

Finansiering

Studien har finansierats genom Riksantikvarieämbetets FoU-anslag samt genom regionala medel för Agenda Kulturarv.

Syfte

Syftet med studien har varit att studera hur ett "folkligt intresse" för bebyggelse eller byggnadsvård uttrycktes i resultatet av kampanjen Svenska folkets egen K-märkning. Avsikten har varit att forma studien som en utvärdering av kampanjen.

Källmaterial

Den huvudsakliga källan till den här rapporten har varit det arkivmaterial som finns samlat på Antikvarisk-topografiska arkivet (ATA) på Riksantikvarieämbetet. Detta material behandlas särskilt under rubriken Arkivmaterial hos ATA nedan.

Arbetsgruppen för Kultur i hela landet publicerade 1999 slutrapporten *Alltid kulturår: rapport och kommentarer från arbetsgruppen Kultur i hela landet*.² Slutrapporten omnämner de projekt som finansierats och initierats av arbetsgruppen och ger en god bild av dess uppdrag

¹ Regeringens proposition 1998/99:114

² Alltid kulturår: Rapport och kommentarer från arbetsgruppen Kultur i hela landet (1999)

och prioriteringar. Satsningen på Svenska folkets egen k-märkning nämns mycket kortfattat i rapporten som ett av de projekt som Arbetsgruppen själva initierade.³

Källmaterial kring själva projektet Kultur i hela landet eller om kampanjen Svenska folkets egen k-märkning borde ha arkiverats hos kulturdepartementet. Efter flera sökningar i deras diarium och samtal med departementets registrator visade det sig att det inte tycks finnas något omfattande material arkiverat om vare sig projektet eller kampanjen. Om det ärende som rör Svenska folkets egen K-märkning finns endast ett tackbrev som sändes ut till förslagsställarna.⁴ Det finns dock även en promemoria från 2002 om att akten till ärendet är förkommen och att man förutsätter att akten innehållit nämnda tackbrev och därför lagt en kopia av det i akten och därmed avslutat ärendet.

Statens kulturråd fick i uppdrag av kulturdepartementet att göra en utvärdering av Kultur i hela landet. Utvärderingen omfattar två delar. Den första delen heter *Kultur i hela landet: nya språng eller...?* och är utgiven i Kulturrådets rapportserie år 2000. Den andra delen, *Kultur i hela landet del 2*, innehåller en fördjupning av de 20 projekt som valts ut till utvärderingen, varav fem har djupstudierats. Inget av dem är Svenska folkets egen k-märkning. Den andra delen är endast tillgänglig som en pdf-fil på Kulturrådets hemsida.⁵ Utvärderingen genomfördes på Kulturrådets uppdrag av två forskare vid forsknings- och konsultgruppen Bergslagsgruppen.

Ytterligare material som använts är några av de medborgar- eller attitydundersökningar som genomförts inom kulturarvssektorn i samband med Agenda kulturarv. Det gäller framför allt den medborgarundersökning som gjordes i Västra Götalands

län 2002 i samarbete med SOM-institutet vid Göteborgs universitet.⁶ Undersökningen var ett led i länets Agenda kulturarvsarbete och syftade till att undersöka länsinvånarnas attityder till kultur- och naturarv. Flera andra län, liksom Riksantikvarieämbetet, genomförde inom Agenda kulturarv attityd- eller medborgarundersökningar med olika frågeställningar som utgångspunkt men i liknande syften.⁷ Vissa av dessa undersökningar har fokuserat mot hur väl folk känner till kulturmiljösektorn snarare än människors inställning till kulturarv och bevarande av kulturarv för framtiden. Gemensamt är dock insikten att den egna professionens expertutlåtanden stärks och befrämjas av ökad kunskap hos allmänheten, liksom av deras ökade förståelse för den egna verksamheten.

Arkivmaterial hos ATA

De förslag som sändes in till kampanjen Svenska folkets egen K-märkning är idag arkiverade i Antikvarisk-topografiska arkivet (ATA) på Riksantikvarieämbetet. Förslagen är numrerade, troligen efter ankomst till kulturdepartementet. Denna slutsats kan dras utifrån dateringen av de svarsbrev som kulturdepartementet skickat till de flesta förslagsställare. Datumstämpel och diariumnummer saknas dock på själva förslagen.

Totalt finns 410 akter i ATA:s arkiv, varav de flesta endast innehåller ett förslag från en förslagsställare. I flera fall rör dock innehållet i akten flera olika förslagsställare som föreslagit k-märkning av samma sak. Det finns också ett antal exempel på att samma förslagsställare lämnat många olika förslag till k-märkning, vilka förts till samma akt. För att ytterligare komplicera saken är dock inte samtliga förslag som rör samma objekt samlade i en akt eller ens till närliggande aktnummer, utan kan förekomma på en rad olika ställen i arkivmateria-

³ Alltid kulturår: Rapport och kommentarer från arbetsgruppen Kultur i hela landet (1999).

⁴ Ku 1998/2594/Ko, kulturdepartementets arkiv.

⁵ Kultur i hela landet del 2, pdf-fil som nås via webbadressen:
http://www.kur.se/index.asp?catid=204&url=/personal_kulturradet.asp?catid=204

⁶ Blank, Ylva (2003)

⁷ Se exempelvis Vad betyder kulturmiljön för dig? (RAÄ), Attityder till kultur 2003 (Skåne län) och Ungdomar k-märker – en enkätundersökning om ungdomars inställning till kulturmiljön (Västmanlands län).

alet. Samma förslagsställare som skickat in flera olika förslag till k-märkning vid olika tidpunkter är inte heller samlade i en akt, utan är som regel sorterade på olika ställen.

Detta har gjort att arbetet med att sammanställa uppgifter arkivmaterialet har tagit lång tid, trots att mängden förslag inte är överväldigande. Exempel på sådana uppgifter om materialet är antal förslagsställare, deras ålder, kön och bostadsort eller antal förslag och dess geografiska placering.

I arkivmaterialet finns i några fall förslag till k-märkningar som samlats in av en tidning eller via radio. Om detta är samtliga sådana insamlingar som genomfördes när kampanjen pågick framgår inte ur materialet och den här undersökningen har avgränsats till att endast omfatta det arkivmaterial som finns på ATA. Troligen kan det finnas fler exempel på att massmedia har samlat in k-märkningar, som dock inte skickats in till eller uppmärksammats av kulturdepartementet. Det förekommer i arkivmaterialet också exempel på att någon startat en namninsamling för att k-märka en byggnad eller liknande. I den mån det ur arkivmaterialet har varit möjligt att utläsa namnen på de personer som skrivit under namninsamlingen har dessa behandlats som enskilda förslagsställare.

Till akterna om *Svenska folkets egen k-märkning* på ATA hör en arkivförteckning, där förslagen och dess innehåll nämns kortfattat, liksom förslagsställarens namn och adress i de fall som personen uppgett dessa. I arkivet finns även samlat ett antal tidningsartiklar om kampanjen från tiden när den pågick.

I ATA:s arkivförteckning över samtliga akter framgår det att akt nummer 410 saknas. Förslaget återfinns dock i arkivförteckningen och enligt denna gäller det en k-märkning av *"den statliga ammunitionsfabriken FFV Zakrisdalsverken"*.⁸ Förslag nummer 277 saknas också i förteckningen, liksom bland akterna. Detta kan bero på att man i numreringen av akterna råkat hoppa

över just nummer 277 av misstag, en slutsats som kan dras genom att nummer 277 varken återfinns bland akterna eller i arkivförteckningen. I arkivförteckningen finns även en uppdelning av antalet förslag per kommun, län och landskap. I denna har inte de förslag som lämnats in via tidningar och radio tagits med. I den här rapporten utgår samtliga uppgifter om antal förslag, förslagsställare etc. från en egen sammanställning av arkivmaterialet och inte utifrån ATA:s.

gpr
Förslag till min K-märkning

Kultur i hela landet genomför Svenska folkets egen K-märkning i samarbete med Riksantikvarieämbetet.
För frågor och upplysningar: Kultur i hela landet, tel: 08-405 10 00.
Insändes senast 10 juni 1998.

Namn: _____

Adress: _____

Telefon: _____

Vilket årtionde är du född?
 00-talet 20-talet 40-talet 60-talet 80-talet
 10-talet 30-talet 50-talet 70-talet 90-talet

Jag skulle vilja K-märka: _____

Därför att: _____

Bilden är tagen/tecknad år _____ av: _____
 och får användas, kopieras och publiceras av Kultur i hela landet och Riksantikvarieämbetet
 i samband med projektet.

Bilden visar: _____

Så här har jag fått information om Svenska folkets egen K-märkning: _____

En särskild folder med blankett trycktes upp till kampanjen och kunde användas för att föreslå att något som skulle k-märkas. Där fanns möjlighet att fylla i namn, adress, telefon, vilket årtionde man är född, vad man skulle vilja k-märka, motivering samt uppgifter om den bild som man ombeddes att skicka med av det man ville k-märka. Alla förslagsställare har dock inte använt den förtryckta blanketten, utan vissa förslag är nedskrivna på annat sätt och insända. Det är inte heller alla förslagsställare som angett samtliga uppgifter, ibland saknas även namnet. Det innebär att statistik över förslagen som anges i rapporten utgår från det antal där uppgifterna lämnats och inte från den totala summan.

⁸ Arkivförteckning, Svenska folkets K-märkning, ATA.

Avgränsningar

Den här rapporten behandlar inte hela satsningen på Kultur i hela landet, utan endast kampanjen Svenska folkets egen K-märkning. Kultur i hela landet beskrivs dock översiktligt för att ge sammanhanget åt kampanjen.

Ursprungligen var en av intentionerna med den här studien att särskilt studera de förslag som rör Västra Götalands län. Det kan dock konstateras att de förslag som rör Västra Götalands län inte avviker, till vare sig antal, innehåll eller motiv till k-märkning, från resten av Sverige. Någon särskild fördjupning i förslagen från Västra Götalands län har därför inte gjorts, utan materialet har studerats som en helhet.

som tycks ha startat i och med kampanjen avsedd effekt?

Behov av ytterligare utredning

I en undersökning som den här, där ekonomin begränsats till några månaders arbete, har det inte funnits utrymme att helt och fullt jämföra det resultat som samlades in inom kampanjen med resultaten från de medborgarundersökningar som gjorts i olika delar av landet inom ramen för Agenda kulturarvsarbetet. En analys av resultaten samtliga i medborgarundersökningar som gjorts de senaste åren skulle tillsammans med k-märkningarna i Svenska folkets egen K-märkning kunnat ge en tydligare bild av dels vad allmänheten värderar och önskar bevara, dels av vilka frågor som vore angeläget att undersöka ytterligare i relation till kulturarvssektorns uppdrag om delaktighet. Det finns också ett intresse av att följa upp hur folks intresse för kulturarv förhåller sig till det arbete som bedrivs inom kulturmiljövrården idag.

Det hade även varit möjligt att följa upp kampanjen genom att undersöka vad som hände med några av de objekt som föreslagits bli k-märkta. Blev några av dem exempelvis byggnadsminnesmärkta eller fick de skydd enligt PBL eller miljöbalken? Fick någon eller några av de namninsamlingar

KAMPANJEN SVENSKA FOLKETS EGEN K- MÄRKNING

Kulturåret 1998

Kampanjen Svenska folkets egen K-märkning var en del av Kulturåret 1998. Det är därför nödvändigt att beskriva något av sammanhanget, utan ambition att ge en heltäckande bild av verksamheten. För en mer omfattande beskrivning av Kulturåret hänvisas till slutrapporten från arbetet med Kulturåret: *Alltid kulturår: rapport och kommentarer från arbetsgruppen Kultur i hela landet* samt Kulturrådets utvärdering av framför allt de lokala projekt som genomförts: *Kultur i hela landet: Nya språng eller...?*

Bakgrunden till att regeringen initierade ett kulturår i hela landet var att EU:s kulturministrar 1993 hade utsetts till Stockholm 1998 års kulturhuvudstad i Europa.⁹ Regeringens ambition med kulturhuvudstadsåret var dock att hela landet skulle präglas av kultur under detta år och inte bara Stockholm. Detta proklamerade dåvarande statsminister Ingvar Carlsson redan i regeringsförklaringen 1995: "1998 ska bli ett kulturrens år i hela Sverige."¹⁰ Arbetsgruppen kultur i hela landet bildades 1996 på Kulturdepartementet, för att driva arbetet med Kulturåret och ge ekonomiskt stöd till lokala projekt.¹¹

Arbetet med Kultur i hela landet skulle, enligt arbetsgruppens egen mening, bedrivas som ett utvecklingsprojekt och inte enbart i syfte att ge ekonomiska bidrag till

externa initiativ.¹² Arbetsgruppen valde därför att prioritera fem områden för de insatser man genomförde och stöttade ekonomiskt. De områden som arbetsgruppen prioriterade var:

- Ett levande lokalt kulturliv
- Kultur i skolan
- Ungdom, kultur och fritid
- Kulturmötesår '98
- Framtidsdebatt

Dessa områden överensstämmer i stort med de uppdrag som arbetsgruppen fick av regeringen i Kulturpropositionen 1996/97:3. I denna meddelade också regeringen att arbetsgruppen Kultur i hela landet skulle integreras med arbetsgruppen Kultur i skolan som redan bildats på kulturdepartementet.

Det huvudsakliga arbetet med Kultur i hela landet koncentrerades kring att stötta lokala eller regionala kulturprojekt i linje med de inriktningar under Kulturåret som man funnit angelägna. Flera projekt riktade sig till barn och ungdomar, något som prioriterades av Kultur i hela landet. Arbetsgruppen fördelade bidrag till drygt 200 projekt under Kulturåret.¹³ Gruppen arbetade också med egna initiativ för att göra tydligt vilka prioriteringar som gällde. Kampanjen om Svenska folkets egen K-märkning var ett av flera projekt som Kultur i hela landet initierade och drev själva – i detta fall i sambete med RAÄ.

⁹ Regeringens proposition 1996/97:3, Kulturpolitik, s 191-194.

¹⁰ Regeringsförklaring 3 oktober 1995. Presenterad av statsminister Ingvar Carlsson för den svenska riksdagen, 3 oktober 1995.

¹¹ Regeringens proposition 1996/97:3, Kulturpolitik, s 192, Kommittéberättelsen, Ku 1996:A.

¹² Alltid kulturår: rapport och kommentarer från arbetsgruppen Kultur i hela landet (1999) s 5-6.

¹³ Alltid kulturår: rapport och kommentarer från arbetsgruppen Kultur i hela landet (1999) s 17-18

Staden – hur vill vi ha den?

Kampanjen Svenska folkets egen K-märkning var en del i ambitionen att skapa en framtidsdebatt om kulturmiljöer. Området Framtidsdebatt inkluderade tio seminarier på olika teman, där ett hade namnet *Staden – hur vill vi ha den*. Även detta hade ambitionen att väcka debatt och samtal om stadsutveckling och –utformning. Seminariet genomfördes i Gävle i september 1998 i samverkan med Riksantikvarieämbetet och Gävle kommun. Seminariet var också en sorts avslutning på kampanjen Svenska folkets egen K-märkning, genom att de insända förslagen till k-märkningar visades av Gävle länsmuseum.

I anslutning till seminariet gav Riksantikvarieämbetet ut en skrift med samma namn, där artiklar om staden ur nyutkommen litteratur sammanställts.¹⁴ Artiklarna behandlar stadshistoria och möjligheter att göra stadshistoriska studier. Den är även avsedd att användas som pedagogiskt material i till exempel undervisning eller studiecirklar.

En ytterligare fokusering på staden innebar genomförandet av Kulturhusens dag 1998. Årets tema var Stadens torg och de omgivande byggnaderna.

Kampanjens genomförande

Syftet med kampanjen Svenska folkets egen K-märkning var alltså att väcka debatt om kulturmiljöer. Detta genomfördes således genom att bjuda in allmänheten till att föreslå vad de skulle vilja skydda för framtiden genom ”k-märkning”. En folder med en blankettsida där förslaget kunde fyllas i trycktes upp och distribuerades till allmänheten, troligen i slutet av 1997. Sveriges hembygdsförbund och några andra föreningar publicerade själva blanketten i sina medlemstidskrifter eller bifogade den i utskick till medlemmarna.

Foldern uppmanade var och en att sända in förslag till k-märkningar, men utlovade inget annat än att förslagen skulle komma att visas i samband med seminarier om Stadens kulturarv. Projektet var ute efter var att ta reda på vad ”*svenska folket egentligen värdesätter i sin historia*”¹⁵. Foldertexten går rakt på sak och skriver att det kanske finns kulturmiljöer som ingen har tänkt på att de borde skyddas och att sådana lika gärna kan vara ishockeyrinkar, lekplatser eller järnvägsövergångar som slott och herrgårdar. De fotografier som finns i foldern visar också sådana miljöer, istället för byggnader som vanligtvis kan förknippas med kulturhistoriskt värdefull bebyggelse.

Foldern innehåller även en längre text som förklarar hur myndigheterna arbetar med k-märkning. Här tas möjligheten till skydd genom kulturminneslagen och genom plan- och bygglagen upp. En förklaring till begreppet k-märkt ingår också i beskrivningen.

Den förtryckta blankett som kunde användas att föreslå k-märkningar på hade inte portot betalt, utan detta fick förslagsställaren själv ombesörja. Med den ifyllda blanketten uppmanades man att bifoga en bild, exempelvis ett fotografi eller en teckning. De förslagsställare som angett sin adress fick ett svarsbrev från kulturdepartementet, dit förslagen skulle skickas. I vissa av de svarsbrev som finns arkiverade betonas att Kultur i hela landet inte kan skydda byggnader eller kulturmiljöer. Om förslagsställaren önskar k-märka det man föreslagit ”på riktigt” måste det ske genom kontakt med länsstyrelsen som har möjlighet att göra en byggnadsminnesmärkning.

Det finns omkring 690 k-märkningar registrerade hos ATA. Förslagen rör sammantaget cirka 610 olika objekt, beroende på att flera förslagsställare önskar k-märka samma sak. Flest förslag skickades in till arbetsgruppen Kultur i hela landet i juni 1998. På den färdigtryckta blanketten för projektet finns inget datum angivet, utan slutsatsen har dragits utifrån när Kultur i hela landet återsänt sitt svarsbrev till förslagsställarna. Den 10 juni 1998 var angett som det datum när förslagen senast skulle ha nått kulturdepartementet.

¹⁴ Staden – hur vill vi ha den (1997)

¹⁵ Svenska folkets egen k-märkning (1997)

Begreppet k- märkt

Formellt används inte begreppet ”k-märkt” inom kulturmiljövården eller dess lagstiftning. För de allra flesta människor har dock k-märkt en betydelse som är förknippad med bevarande och utpekande av något som är eller borde vara en del av kulturhistorien. Enligt Nationalencyklopedins ordbok definieras k-märka som ”*förklara kulturbeskrivningens värdefullhet och därför värd att bevara*”. Här preciseras också att det ofta rör bebyggelse och att det har använts som kortform för kulturminnesmärka.

Själva begreppet k-märkt kommer troligen av att kulturhistoriska miljöer betecknats med bokstaven ”k” på planer och kartor.¹⁶ Kulturresevat kunde exempelvis symboliseras med ett ”k” i gamla stadsplaner. På topografiska kartan betecknas kulturhistoriskt märkliga byggnader fortfarande med karttecknet ”K”.

K-märkt i TV och böcker

Termen ”k-märkt” ger också referenser till K-spanarna Staffan Bengtsson och Göran Willis, som första gången 1992 i TV-programmet Nästa Nybroplan sände inslag där de ”k-märkte” företeelser, bebyggelsemiljöer och liknande. Deras tidsperspektiv rör företrädesvis perioden 1930-80, en tidsperiod som inte uppmärksammats särskilt mycket inom den institutionaliserade kulturmiljövården då de inledde sina k-märkningar.¹⁷

K-spanarna har även gett ut en rad böcker genom åren, ofta på olika teman. Den första boken kom 1994 och heter *Med k-märkt genom Sverige*. I den görs nedslag på platser eller i företeelser som funktionalistiska sommarstugor, bensinmackar med pumpar

av nedlagda märken som BP, Koppartrans eller Texaco, frisersalonger och fik med inredning från 1950-, 1960- och 1970-talen och innehavare som närmar sig 100. Deras tonvikt ligger på ett efterkrigstidens Sverige som vi idag är på väg att lämna eller möjligen redan har lämnat. Här finns utrymme för en stor portion nostalgi och många personliga minnen ryms i text och bild. Det är minnen som är personliga antingen för författarna eller för dem som tipsat författarna om deras varande och eventuella hot om försvinnande.

De följande böckerna som K-spanarna givit ut täcker bland annat in det än mer nostalgiska perspektivet speglat genom en femtiotalists pojkrum, de spår rymdåldern satt i utformning och namngivning av fysisk miljö och kulturarv genom gamla vykort.¹⁸ Den senaste boken i raden behandlar 1900-talsföreteelsen folkets park och kom ut i år. Representativt är att K-spanarna letat upp de vardagliga miljöer som var och en kan känna igen sig i. Det är närliggande i såväl tid som rum och detta är en nyckel till den uppmärksamhet deras spaning fått. Det är också en väg till att engagera många människor – samtiden, vardagen, den historia som berör.

Det finns förslag till k-märkningar i kampanjen Svenska folkets egen k-märkning som liknar eller överensstämmer med det som K-spanarna studerat eller pekat ut. Deras engagemang kanske också ursprungligen grundade sig i en frustration över att de instanser som är satta att skydda och bevara kulturmiljöer för framtiden inte arbetar med 1900-talet, med det vardagliga eller med modernismens fysiska spår. Samma frustration har möjligen regering och riksdag inklusive kulturmiljösektorn själv känt med tanke på uppdrag som Storstadens arkitektur och kulturmiljö eller Det moderna samhällets kulturarv, till vilka det avsatts särskilda medel de senaste åren.

”Man blir förbannad på den klassiska slapphet som drabbar modernismen.”¹⁹

¹⁶ ”Några begrepp” (1997)

¹⁷ Själva specificerar de i artikeln ”K-märkt: ett 50-talsprojekt” perioden till mellan 1936 och 1979, med en peak 1955. Deras k-märkningar kan dock ha ett vidare tidsspän men behandlar som regel 1900-talet med betoning på deras egen uppväxttid 1950-talet.

¹⁸ Se exempelvis böckerna *K-märkt på väg*, *Ett K-märkt pojkrum*, *K-spanarna går husesyn*, *Med k-märkt mot månen: en rymbok (1957-1969)* och *Hela Svenska Folkets Park: en k-märkt turné*.

¹⁹ Bengtsson, Juvander, Willis (1994) s 43

”Vart har alla förnuftiga och framåtblickande stadsarkitekter tagit vägen? När ska Riksantikvarieämbetet få upp ögonen för bensinmackar och damsalonger? Vem älskar Yngve Frej?”

Särskilt viktiga är småfrågorna. Småfrågorna tenderar att bli allt större ju mer man grannar på dem. Hur ska det gå för John Carlssons Esso-kiosk i Baggbron? Var ska vischans folk träffas när mjölkpallarna smulats sönder av väghyvlar och snöplogar? Riksantikvarien Erik Wegraeus hinner kanske inte engagera sig i Slussen förrän detta funkisbygge spolas ut i Saltsjön. Hur ska han då hinna upptäcka John Carlsson i Bergslagen?”²⁰

Genom sitt arbete har K-spanarna fått sig tillsänt en rad förslag till k-märkning och tips om miljöer eller platser som man anser borde k-märkas.²¹ Några tror också att K-spanarna kan fatta beslut i frågor om k-märkning på ett mer formellt sätt. Detta visar möjligen på problemet med att för allmänheten förtydliga vem som i realiteten har möjlighet att skydda en miljöes kulturhistoriska värden genom lagstiftning – kommun eller länsstyrelse. Det visar även att begreppet ”k-märkt” har en reell betydelse för folk och att den åtskillnad som olika lagstiftningar, vilka handhas av olika myndigheter, har för den professionaliserade kulturmiljövården inte spelar någon större roll för allmänheten. Ur den synvinkeln var det helt rätt att genomföra kampanjen om Svenska folkets egen k-märkning.

K-märkt – kulturbebyggelseutredningen

I regeringens proposition 1998/99:114 Kulturmiljöer och kulturföremål betonas att den svenska lagstiftningen för kulturhistorisk bebyggelse är svag ur ett internationellt perspektiv och att den inte svarar mot ”...*det folkliga intresse för byggnadsvård som har manifesterat sig bl.a. i den breda uppslutningen*

kring kampanjen Svenska folkets egen K-märkning...”²² Det som kom att bli lösningen på detta problem var att tillsätta en utredning med uppdraget att komma med förslag till hur skyddet för kulturhistoriskt värdefull bebyggelse, kyrkstäder samt lösöre kan förbättras.²³ Utredningen fick namnet Kulturbebyggelseutredningen och avgav sitt slutbetänkande *K-märkt – förslag till förbättrat skydd för kulturhistoriskt värdefull bebyggelse* i september 2004.²⁴ Detta är ett av de få tillfällen då termen ”k-märkt” används officiellt. Här i syfte att beskriva kulturhistoriska aspekter på något oavsett de olika lagstiftningar som är möjliga att använda för att skydda och bevara bebyggelse.

²⁰ Bengtsson, Juvander, Willis, (1994) s 1

²¹ Bengtsson, Juvander, Willis, (1994)

²² Regeringens proposition 1998/99:114, kap 4.4 Behov av fortsatt utredning

²³ Dir. 2002: 96

²⁴ SOU 2004:94

KAMPANJRESULTATET

Förslagsställarna – vilka var de?

En räkning av antalet förslagsställare har visat sig något vanskelig att göra, eftersom det bland materialet förekommer kampanjer med många underskrifter från folk som önskar k-märka samma sak. Ett exempel på namninsamling är att över 1 300 personer har undertecknat ett upprop om att k-märka Liljeholmsbadet på Södermalm i Stockholm. Om man inte räknar in sådana namninsamlingar har omkring 620 olika förslagsställare skickat in förslag om k-märkningar till kampanjen. Detta innebär, som tidigare nämnts, att vissa förslagsställare skickat in flera olika förslag till k-märkningar.

Bland förslagsställarna återfinns också över 70 stycken föreningar. Av föreningarna är en majoritet att döma av namnet lokala geografiska föreningar, exempelvis hembygdsföreningar eller byalag.

Ålder

Knappt 250 av förslagsställarna har angett sin ålder, varav de flesta endast genom att kryssa i vilket årtionde man är född på den färdigtryckta blanketten. Av dessa är mer än 70 procent födda på 1940-talet eller tidigare, vilket innebär att de var 49 år eller äldre 1998 då flest förslag sändes in till kampanjen. Detta överensstämmer mycket väl med resultaten från exempelvis medborgarundersökningen i Västra Götalands län, som visar att personer över 50 år är mer positivt inställda till att vilja bevara kulturarv för framtiden.²⁵ Medlemmarna i hembygdsföreningar och liknande tillhör

även de i hög utsträckning åldersgrupperna över 50 år.

Kön

Av dem som angett sitt kön på blanketten, alternativt skrivit sitt namn så att detta går att utläsa är det ungefär lika många kvinnor som män som är förslagsställare. Detta är något förvånande, eftersom några av de medborgarundersökningar kring kulturarv som gjorts de senaste åren visar att intresset för kultur och kulturarv som regel är större hos kvinnor än hos män.²⁶ Om man däremot ser till medlemskap i hembygdsföreningar, där medlemskapet representerar ett slags intresse för kulturarvsfrågor, är fördelningen mellan könen mer jämn.²⁷ Vad gäller kampanjen Svenska folkets egen K-märkning kan dock sättet man samlade in k-märkningar på spela in, särskilt vad gäller de som samlats in via namnlistor eller via massmedia. De medborgarundersökningar som genomförts med slumpvis utvalda svarspersoner avseende såväl kön som ålder och bostadsort torde således vara ett mer effektivt sätt att undersöka hur intresset för kulturarvsfrågor kan skilja sig beroende på sådana faktorer.

Bostadsort

Omkring 400 av förslagsställarna har angett sin bostadsort och resultatet visar att de flesta förslagsställarna bor i storstadslänen Stockholm, Västra Götaland och Skåne. Nedan görs en jämförelse med folkmängden år 2000 i

²⁵ Blank, Ylva (2003)

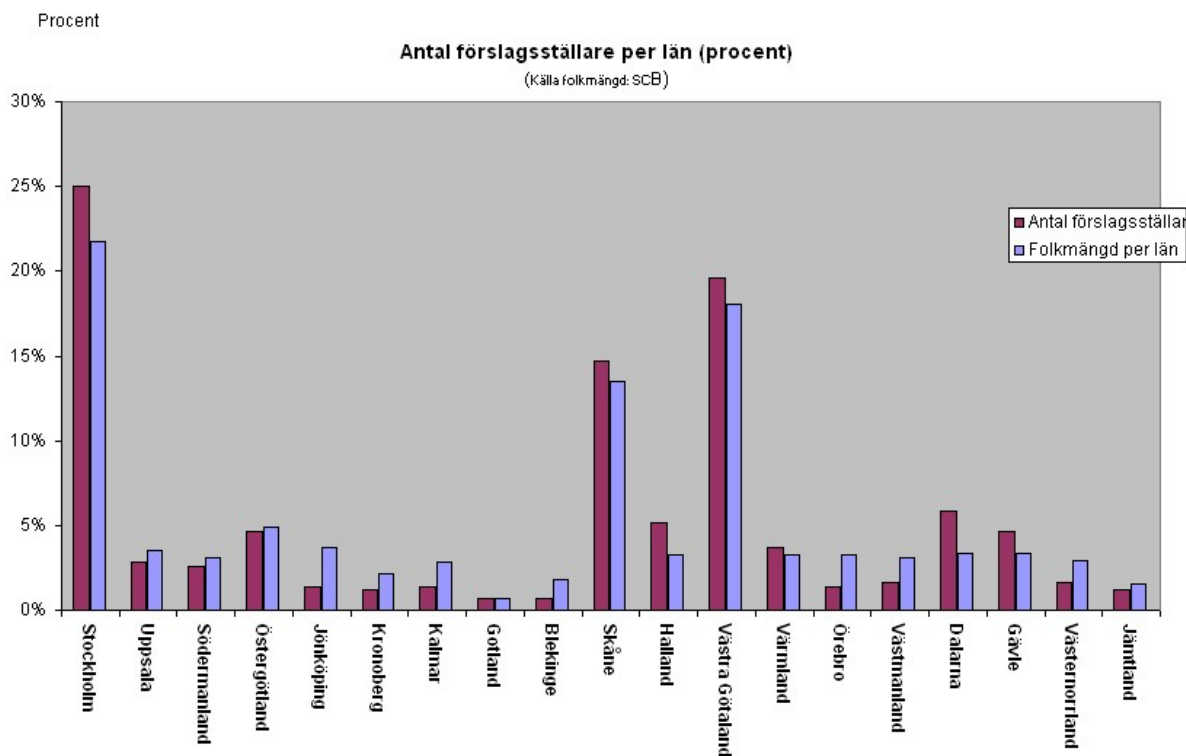
²⁶ Aronsson, Peter (2002)

²⁷ Blank, Ylva (2003)

respektive län, vilket visar att fördelningen av antalet förslagsställare per län överensstämmer procentuellt med hur folkmängden fördelar sig länsvis i Sverige.

Anmärkningsvärt är dock att det endast finns ett förslag där förslagsställare angivit en bostadsort i Norrbottens län. Motsatt kommer ett större antal förslagsställare från Dalarnas län, än vad som borde varit

rimligt i relation till hur stor andel av befolkningen som bor där. Det totala antalet förslagsställare boende i Dalarna är dock bara 22 stycken. Några vittgående slutsatser går således inte att dra av materialet för länen utanför storstadsområdena, eftersom antalet förslagsställare i undersökningen är så litet för dessa.

Vad hade vi velat veta om förslagsställarna?

Med den erfarenhet som idag finns av att göra kvantitativa undersökningar med frågor om kulturarv och bevarande, hade vi förmodligen bett förslagsställarna att ange fler uppgifter om sig själva än vad Svenska folkets egen K-märkning gjorde. Med tanke på hur blanketten har utformats har det funnits en tanke om att kunna analysera förslagsställarna i framtiden. Mot bakgrund av detta borde blanketten således ha givit

möjlighet att fylla i inte bara ålder och kön, utan även uppgifter om exempelvis utbildningsnivå.

Utbildningsnivån visar sig i de flesta undersökningar vara en faktor som påverkar intresset för kulturarvsfrågor.²⁸ De som är mest positivt inställda till och tycker att det är viktigast att bevara är personer över 50 år som är akademiker eller högre tjänstemän. Det hade också varit intressant att få reda på om förslagsställaren var medlem i någon förening, exempelvis hembygdsförening, eftersom så pass många som ett drygt 70-tal av dem som lämnat förslag var föreningar.

²⁸ Se exempelvis *Attityder till kulturarv i Västra Götalands län – en medborgarundersökning om människa, samhälle, kulturarv och Vad betyder kulturmiljön för dig?*

Detta skulle också kunna vara resultatet av att exempelvis Sveriges hembygdsförbund skickade ut k-märkningsblanketten till sina medlemmar. Om man hade velat analysera genomslagskraften hos olika sätt att sprida blanketten så hade det också fungerat som en hjälp.

Om förslagsställarna vet vi att de flesta som angett sin ålder var 50 år eller äldre. Det krävdes relativt mycket av förslagsställaren innan hon eller han kunde skicka in sitt förslag:

- möjlighet att formulera sig i skriven text på svenska
- önskemålet om ett foto eller en teckning av det man ville k-märka
- frimärke måste klistras på själv

Dessa ”hinder” bör ha inneburit att en relativt intresserad förslagsställare krävdes för att genomföra hela processen och verkligen få iväg k-märkningen till kulturdepartementet före den 10 juni 1998. Vi känner redan till att mer än två tredjedelar av de förslagsställarna som angett sin ålder var 49 år eller äldre 1998, vilket är den ålderskategori som är mest intresserade av bevarande av kulturarv enligt andra undersökningar. Det kan det vara så att de som sände in förslag till Svenska folkets egen k-märkning tillhör den skara i samhället som redan före kampanjen var intresserade av historia, minnen, kultur och liknande. För att få ett representativt urval av befolkningen hade tillvägagångssättet för hela kampanjen behövt vara ett annat. Det hade, som tidigare nämnts, kunnat uppnås genom att tillämpa sådana metoder som används i medborgarundersökningar av mer kvantitativ karaktär.

K-märkt: Ett torp som är förslagsställarens barndomshem – i bra skick, med snickarglädje och av god kvalitet.

Vad vill svenska folket k-märka?

Vad går då att säga om vad svenska folket vill bevara eller k-märka för framtiden? I perspektivet att många diskussioner har försiggått inom kulturmiljövården de senaste åren utifrån frågan om hur kulturarvssektorn ska uppnå delaktighet i högre utsträckning är kampanjresultatet från Svenska folkets egen K-märkning intressant. Initiativet till Agenda kulturarv föddes ur kulturarvssektorns egna funderingar på behoven av att förändra inriktningen på arbetet och utveckla metoder för att genomföra en verksamhet som i högre grad befinner sig nära människor, är mer angelägen, i högre grad utgår från samtiden och liknande. I detta sammanhang kan man konstatera att kampanjen Svenska folkets egen k-märkning var ett av de första och mer trevande försöken att uppnå delaktighet. Nedan följer några försök att kategorisera kampanjmaterialet och de motiv till bevarande som förslagsställarna ställer upp.

Materiella kulturarv

De allra flesta förslag som sändes in till kampanjen rör fysisk miljö. Den inbjudan till k-märkning som foldern Svenska folkets egen K-märkning gjorde antyder i första hand att det som kan k-märkas på ett eller annat vis handlar om fysisk miljö, även om foldern är tydlig med att det lika gärna kan vara en lekplats i närmiljön som ett slott. Genom kopplingen till rådande lagstiftning inom kulturmiljövården är detta inte något märkligt – vi kan endast ”k-märka” fysisk miljö och genom denna spegla den kulturhistoria som vi väljer att berätta och förmedla.

Vid en jämförelse med den medborgarundersökning som gjordes i Västra Götalands län 2002 framträder dock betydande skill-

nader. I undersökningen ställdes frågan om vad i historien respektive samtiden som de svarande ansåg vara viktigt att bevara för framtiden.²⁹ I frågeformuläret fanns inga färdiga svarsalternativ, utan de svarande fick själva formulera och skriva ned sitt svar. Svarspersonerna var slumpvis utvalda för att spegla ett genomsnitt av invånarna i Västra Götalands län och drygt 1 500 personer besvarade frågan. Svaren kategoriserades för att möjliggöra statistiska jämförelser med annat material i undersökningen. Flest svar gick att föra till kategorin bebyggelse, men många svar representerade företeelser som samhällsförhållanden/samhällstillstånd samt historia och minnen. Detta var alltså svar som rörde något immateriellt, exempelvis fred, demokrati, rättvisa, lokalhistoria, samhällets historiska utveckling och så vidare.

Även om en betydande del av förslagen till k-märkningar i Svenska folkets egen K-märkning rör fysisk miljö finns det några exempel på förslag som, även om de inte är immateriella, åtminstone står för minnen. Detta gäller exempelvis symboler som *”den svenska tanten med hatt och handväska”*, *”velourmannen”* eller *”raggaren i Hälsingland”*.³⁰

Förslag till k-märkning av:

Beslutsfattare och politiker i Västerås som varit inblandade i "försköningen" av vår stad sedan 1960-talet och fram till dags dato.

Motivering:

Den brist på omdöme och dåliga smak som de har visat upp kommer att gå till historien. I de flesta städer har denna typ av rivningsraseri och skövling avstannat, men inte här. K-märk dessa herrar (och enstaka fruntimmer), ty det kan inte finnas många kvar av dem i övriga Sverige.

Av dominansen av fysisk miljö bland k-märkningsförslagen kan vi dra slutsatsen att många förmodligen associerar begreppet ”k-märkt” med fysisk miljö och att de signaler

²⁹ Blank (2003)

³⁰ Citaten är hämtade ur förslagen hos ATA.

som Arbetsgruppen Kultur i hela landet sände ut när de bad om förslag till kampanjen var att det i första hand handlade om k-märkning av det materiella och inte ett bevarande av minnen eller kulturarv i en vidare bemärkelse. I motiveringarna till k-märkningarna framgår det dock att det förslagsställaren ibland är ute efter snarare är vad objektet ifråga representerar för historia eller historiskt skede än själva den fysiska materian.

Fysisk miljö – byggnader, natur, stad och landsbygd

Mer än två tredjedelar av förslagen om vad som bör k-märkas för framtiden rör bebyggelse och då framför allt byggnader. I medborgarundersökningen i Västra Götalands län visade det sig likaså att när folk ombads att ange vad i historien de anser viktigt att bevara för framtiden angav över 40 procent någon form av bebyggelse.³¹ Detta kan jämföras med att endast ett fåtal procent spontant svarade fornlämningar på samma fråga.³²

Bebyggelse är en mycket påtaglig och närvarande del av vardagens fysiska miljö för de allra flesta människor och det är därför inte särskilt märkligt att bebyggelse blir det som folk refererar till som bevarandevärd. Det finns också en rad förslag som rör natur, exempelvis specifika alléer, träd eller en grusås. Många förslag rör vägar, broar och annat som har anknytning till infrastruktur, exempelvis lämningar efter en järnväg eller annan transportled.

Förslag till k-märkning av:

Grusväg.

Motivering:

Grusvägar smälter in i omgivningen. Den här vägen är så fantastiskt vacker där den slingrar sig fram över små dalgångar, med stora branta backar och himmelsvida utsikter.

Det finns också ett antal förslag som avser hela miljöer eller platser, vilka får sin mening i relation till en miljö. Det är hela industrianläggningar, naturmiljöer eller specifika platser som har en pedagogisk poäng.

³¹ Blank (2003), s 14-15.

³² Observera att detta endast gäller när svarspersonerna själva fick ange vad de ansåg viktigt att bevara. När färdiga svarsalternativ fanns att välja mellan på motsvarande fråga i undersökningen visade sig dock stödet för fornlämningar vara mycket stort, ungefär lika stort som stödet för att bevara gamla stadskärnor.

K-märkt: Egelsviks by på Mörkö i Södermanland, eftersom det funnits bebyggelse på platsen i många hundra år. Här finns många gamla byggnader som handelsbod, båtsmanstorp, rävfarm, missionskyrka och i omgivningarna vackra betes- och odlingsmarker.

När det gäller bebyggelse återfinns snart sagt byggnader av alla de sorter – från torp till herrgårdar, från bostadshus till industrier, från kvarterstadens stenhus till landsbygden fäbodlar. Det som förenar många av k-märkningarna är att de avser bevarande av något som idag är på väg att försvinna. Det ansluter alltså till idén om att bevara av det som är hotat är viktigt. Med tanke på den urbanisering som skett det senaste seklet finns naturligt nog en stor andel av dessa hotade företeelser på landsbygden. Många exempel gäller också sådana företeelser som idag inte används lika flitigt som förr på grund av samhällsutvecklingen: rior, dass, jordkällare och kylhus för att nämna några exempel. Detta är också karaktäristiskt för en stor del av den

infrastruktur som många vill bevara – stenvalvsbroar, stenmurar och grusvägar.

K-märkt: Kylbod för kylning av mjölk i Hardemo socken i Kumla. Den här typen av specialbyggnader har inte längre någon funktion och börjar bli ovanliga och borde därför k-märkas.

K-märkt: Jordkällare i Morlanda socken på Orust som skänkts till hembygdsföreningen. Rymmer omkring 40 tunnor potatis

K-märkt: Stenbro över Örsundaån som borde k-märkas, eftersom den är unik och i behov av restaurering för att inte förfalla.

K-märkt: Det bygemensamma posthuset i Brasmerud används fortfarande och fungerar också som väntkur för skolbussen. Är kanske är det sista av sitt slag i landet och berättar om när Postverket på 1920-talet rekommenderade allmogen att bygga gemensamma posthus på landsbygden. Fungerade tillsammans med mjölkbordet som social träffpunkt i byn.

Ålder

Ålder är en faktor som kulturmiljövården i regel använder i bedömningen av exempelvis en byggnads kulturhistoriska värde. Att ange hur gammalt något är kan också vara ett uttryck för det man uppfattar som karaktäristiskt för en viss tidsperiod och därmed borde vara intressant att bevara.

I kampanjmaterialet har förslagsställarna angett ålder på omkring 250 av förslagen. I den här undersökningen har ingen kontroll av dessa uppgifter gjorts, utan de har tolkats som uttryck för vilken historia som förslagsställarna vill spegla. Det har även betydelse för förslagsställarnas motiv till bevarande - i vissa fall används åldern som ett tydligt argument för k-märkning av just

deras förslag. Man har inte enbart angett ålder för bebyggelse, utan även för verksamheter och personer eller personkategorier man anser vara karaktäristiska för en viss tidsepok.

Omkring hälften av de förslag där en ålder angivits avser 1900-talet, varav knappt hälften avser 1930-talet och framåt – det vill säga den period som k-spanarna ägnar största delen av sitt arbete åt. Endast ett par exempel där åldern angivits specifikt rör tiden efter 1975.

Här är det uppenbart att de som skickat in förslag till k-märkning saknar berättelserna om modernitet, om det moderna samhällets framväxt och dess fysiska spår. Eftersom förslagsställarna till stor del själva tillhör de generationer som växte upp under och strax efter andra världskriget handlar utgör de en grupp som således saknar sin egen uppväxths historia och miljöer i kulturmiljöarbetet. RAÄ:s satsning på Det moderna samhällets kulturarv är i detta perspektiv helt rätt.

K-märkt: Korv- och glasskiosk i Brunnsparken i Varberg som funnits där i över 60 år och som kommunen önskar flytta. Protester samlade över 7 000 namnunderskrifter, men kiosken fick ändå flytta.

K-spanarperspektivet

Utan tvivel kan man konstatera att de förslag som sänts in till kampanjen Svenska folkets egen K-märkning bär tydliga spår av K-spanarnas k-märkningar. Det visar sig bland annat genom att en stor mängd k-märkningar inte bara rör den fysiska miljön, utan också (och emellanåt framför allt)

den verksamhet som bedrivs eller har bedrivits i den fysiska miljön. Det materiella är således spår av en verksamhet eller en funktion, vilket i sin tur ansluter till de berättelser som verksamheten och dess fysiska uppenbarelse förmedlar. Det är precis detta som K-spanarna gör så skickligt i sina böcker och TV-program: de visar på och förmedlar berättelserna kring samtidigt, berättelser som ofta har anknytning till fysiska miljöer, ting eller upplevelser som många kan känna igen sig i.

K-märkt: Verdandiparken i Älgshult, välbevarad helhetsmiljö.

K-märkt: Granbacka danspaviljong i Bäckefors har besökts av många kända artister.

Vad är det då för k-märkningar som går att känna igen från K-spanarna? I Svenska folkets egen k-märkning återfinns en relativt stor andel förslag till k-märkningar som rör frisersalonger med originalinredning från 1950-talet, konditorier där såväl inredningen som innehavaren funnits i 60 år, bensinpumpar, lokala posthus där de boende hämtar sin post sedan ett halvsekel tillbaka, dansbanor, folkets hus och folkets parker och så vidare.

K-märkt: Borggårds hållplatsstuga i mycket välbevarad funkis övertogs av Postverket sedan den smalspåriga järnvägen mellan Norrköping och Örebro lagts ned. Visar på den nya tidens intåg i den gamla bruksorten.

K-märkt: Blackebergs centrum i Stockholm, ett nästan orört affärscentrum med omisskännlig 50-talsatmosfär och neonskyltar.

Förslag till k-märkning av:

Konditori i Skåne.

Motivering:

Autentisk konditorimiljö från 1950-talet. Allt bevarat: yttre och inre lokal, kök, bageri, neonskylt. Samma innehavare sedan starten.

Det finns flera exempel på K-spanarnas direkta inflytande på kampanjen och på förslagen. Exempelvis finns det förslagsställare som angivit att de menar att samtliga miljöer och hus K-märkts böcker och TV-program borde platsa som k-märkningar. Och att de gruvlavar, neonskyltar, konditorier och bensinmackar som presenteras i andra böcker också borde k-märkas.

Ett annat exempel som får illustrera K-spanarnas inflytande på kampanjen och det insamlade materialet är att bland förslagen till k-märkningar återfinns Saltsjöbadens kallbadhus. I K-spanarnas bok *Med k-märket genom Sverige* utdelas en känga till Riksantikvarieämbetet och dåvarande riksantikvarien Erik Wegreus för deras oförmåga att genomföra en byggnadsminnesförklaring av just detta badhus. Badet är från 1920-talet och enligt K-spanarna är det en skam att kulturmiljövården inte lyckats skydda badet och att det istället är en ideell förening som tagit över förvaltningen. Detta bad återfinns alltså bland de förslag till k-märkningar som sänts in under Kulturåret. Byggnadsminnesförklaring av badet ifråga är under utredning på Länsstyrelsen i Stockholms län, men något beslut finns ännu inte i frågan.

Funktionens betydelse

Spridningen bland förslagen på olika typer av verksamheter eller funktioner som svenska folket önskar bevara är vid.³³ Här återfinns restauranger, skolor, järnvägsstationer, industrier, flygplatser, hembygdsgrändar, ekonomibyggnader på landsbygden och bebyggelse som speglar en rad andra sorters verksamhet. Även detta går att relatera till det perspektiv som K-spanarna anlägger på sina K-märkningar.

Uppenbarligen speglar k-märkningarna inte bara att kulturarvet bör bevaras, utan att en del av värdet i bevarandet ligger i bruket och i den funktion som objektet fyller. Det betyder att bevarandevärdet inte endast ligger i den modernistiska arkitekturen eller de specifika lösningar eller uttryck som det moderna samhället fört med sig.

³³ Informationen om uppdelningen på olika typer av verksamheter härrör från Gävle läns museums kategorisering av förslagen inför deras utställning av kampanjmaterialet 1998.

K-märkt: Parkteaterbyggnaden i Borås, i trä och med anor av uppträdande redan från 1920-talet. Har låtit stå och förfalla i flera år av kommunen, menar förslagsställaren

Kampanjer bedrivna i kampanjen

Inom kampanjen Svenska folkets egen k-märkning har, som tidigare nämnts, bedrivits en del kampanjer. I alla sådana kampanjer utom en, är motiven till k-märkning att kulturvärdena hos en fysisk miljö eller liknande är hotade av ett utomstående och direkt hot. Det avvikande exemplet gäller ett upprop om att k-märka Liljeholmsbadet i Stockholm – av någon anledning tycks bad ha stor attraktionskraft hos förslagsställarna. Det har undertecknats av mer än 1 300 personer och uppmanar till k-märkning eftersom badet är unikt genom sin placering på pontoner i Liljeholmsviken.

Det finns också några namninsamlingar som skickats in och som rör hotad bebyggelse eller något annat fysiskt objekt som är hotat. Koloniområdet Gamla Kneibildstorp i Halmstad har samlat ett femtontal k-märkningar, eftersom det hotas av en vägdragning. Likaså har drygt 70 personer undertecknat en namninsamling om att k-märka Parkteatern ambulansvagn i Stockholm, vilken hotas av nedläggning.

Ett drygt dussin har skickat in förslag om att k-märka ett kvarter väster om Mörbyvägen i centrala Vallentuna. Detta kvarter med egnehemsbebyggelse hotas av rivning genom en vägdragning.

En k-märkning av Olovslundsdammen i Bromma motiveras av att den hotas av igenväxning och inte sköts om ordentligt, trots att det har stor betydelse för de boende i området.

K-märkt: Olovslundsdammen i Stockholm är en naturlig medelpunkt i området och en grön oas som bör bevaras och underhållas framöver.

Dessa kampanjer för k-märkning avser i första hand sådant som gäller kommunala beslut eller kommunala planeringsfrågor. Eftersom Svenska folkets egen K-märkning däremot var en kampanj som initierades från central nivå med inget eller litet direkt inflytande över kommunal planering kan man utan tvivel säga att detta var fel instans att vända sig till för förslagsställarna. Någon särskild uppföljning av dessa kommunala ärenden tycks inte ha gjorts inom kampanjen.

Kampanjen och förslagen i massmedia

Med tanke på att vare sig antalet förslagsställare eller antalet k-märkningar blev överväldigande stort så fick kampanjen omfattande uppmärksamhet i massmedia. Det finns också exempel på att massmedier, exempelvis lokalradion eller pressen,

samlat in k-märkningar som sedan arkiverats tillsammans med de andra förslagen. I huvudsak är detta endast utpekande av objekt som lyssnare, läsare eller journalister önskar k-märka och längre motiveringar saknas eller har inte dokumenterats.

Den massmediala uppmärksamheten kring själva kampanjen Svenska folkets egen K-märkning bör ha gett projektet en skjuts och kan också ha bidragit till att fler förslag sändes in. I flera av de artiklar som publicerades om kampanjen uppmanades folk att skicka in sina förslag till k-märkningar till kulturdepartementet. Det finns även ett antal artiklar som är publicerade i samband med att utställningen med förslagen pågick på Gävle länsmuseum.

Många av artiklarna behandlar de k-märkningar som har lokal anknytning.

”K-märk de gamla torgvagnarna i Umeå. Det tycker Erik Nordh som skickade in förslaget i kampanjen Svenska folkets egen K-märkning. - Ja, det är ju sådant man kommer ihåg från när man var liten. Det är kebabvagnarnas föregångare, säger Erik Nordh.”

Citat ur Västerbottens-Kuriren 1998-10-06

Flera artiklar nämner också de k-märkningar som sticker ut, men som inte är representativa för det insamlade materialet. Exempel på detta är k-märkningar av ”den långsamma människan”, ”den svenska tanten med hatt och handväska” och k-märkning av ”velourmannen”. Dessa exempel går knappast att bevara på annat sätt än som just representationer för ett minne.

Motiv till k-märkning

Vilka motiv till att vilja k-märka hade då förslagsställarna? På det begränsade utrymme som fanns att skriva sin motivering till varför det är viktigt att k-märka skrev de flesta förslagsställare några av sina motiv till k-märkning.

Motiven till k-märkning liknar i mångt och mycket de motiv som kulturmiljövården använder sig av i praktiken. Några har redan nämnts – exempelvis att något är *hotat*, antingen av rivning eller av förfall. Det är också många av förslagsställarna som menar att just deras förslag till k-

märkning är *uniket* (i Sverige, i länet eller i kommunen). Det kan vara det enda eller ett av få i sitt slag som finns kvar eller kanske något som är unikt genom att det avviker och inte liknar någonting som förslagsställaren sett förut.

Förslag till k-märkning av:

Hängbro över Indalsälven.

Motivering:

En av få bevarade i sitt slag i Jämtlands län. Hotas av förfall.

I motsats till det unika anser också flera att det som är *representativt* bör k-märkas. Detta gäller särskilt den typ av objekt som är hotade att försvinna för att de inte längre används – exempelvis utedass och rior på landsbygden samt frisersalonger och bensinmackar från 1950-talet.

Ytterligare motiv till bevarande, eller i det här fallet k-märkning, som förslagsställarna har är *hög ålder* och *autenticitet*. Även dessa bevarandemotiv är vanligt förekommande inom kulturmiljövården och hänger ihop med de ovanstående motiven, framför allt med unicitet, men också med representativitet. I några förslag framställs bevarandemotiven som med automatik ökande med åldern. Det finns också motiveringar som ”minst från 1700-talet” och liknande.

K-märkt: Den gamla kungsvägen mellan Växjö och Jönköping är mycket gammal och användes fram till 1950-talet. Idag underhålls den ideellt av förslagsställaren

Estetiska motiv till bevarande är också vanligt förekommande i kampanjmaterialet. Dessa är som regel mycket personliga – förslagsställaren vill k-märka en byggnad, ett stycke natur eller liknande för att hon eller han tycker att det är så vackert. De estetiska motiven används oftast i positiv bemärkelse i kampanjen, men det finns också exempel på motsatsen.

Förslag till k-märkning av:

Domushuset i Leksand.

Motivering:

Det är fulast.

De skäl som förslagsställarna valt att motivera sina k-märkningar med är som regel inte lika entydiga som i exemplet ovan, utan flera olika bevekelsegrunder ingår ofta i ett och samma förslag. Detta kan också vara ett utslag av argumentationsteknik

gentemot den tilltänkte läsaren och eventuella beslutsfattaren – ju fler motiv till k-märkning desto lättare att övertyga den som eventuellt kan fatta beslut om att just detta objekt verkligen bör utpekats, skyddas och bevaras.

Förslag till k-märkning av:

Munkedals folkpark från 1930-talet.

Motivering:

Den är väl värd att bevara på grund av att den behållit sin stil från 1930-talet och även de nya byggnaderna såsom toaletter, scenhus mm flyter väl in i den gamla miljön. Dessutom är det ju något unikt i hela världen med en folkpark, ty de finns ju bara i Sverige.

Ett av de vanligaste motiven till varför någon vill k-märka någonting är trots allt av personliga skäl. Det finns en mängd k-märkningar som är insända av den som äger, förvaltar eller kanske enbart känner ett ansvar för skötseln av en plats, en byggnad eller liknande. De personliga motiven kan också kombineras med

åsikten att detta är eller borde åtminstone vara intressant för fler än ägaren/förvaltaren.

K-märkt: Gränd med kåltäppa i Långedrag i Göteborg. Visar hur man tog tillvara varje möjlighet att odla bland kala klippor i kustsamhällen och hotas idag av slentrianmässiga gatubreddningar.

De motiveringar som förslagsställarna i kampanjen lämnar till sina k-märkningar ligger inte alltför långt från dem som den offentliga kulturmiljövården använder. De borde spegla några av de funktioner som bevarandet av platser eller minnen har för människor. Bevarandets funktioner skiftar i olika sammanhang, men i fallet Svenska folkets egen k-märkning är de allra flesta motiven rent personliga, vilket nämnts ovan. Det är förmodligen också den vanligaste funktion som bevarandet fyller för människor.

Minnet gör kopplingar till det förflutna, vilka möjliggörs av exempelvis minnesplatser eller ritualer.³⁴ När många delar samma minne kan man tala om ett kollektivt min-

ne. Ett kollektivt minne innebär att flera delar såväl minnet av det förflutna som en gemensam föreställning om det förflutna. Dessa representationer bidrar till och ger mening åt en grups identitet.

Det kollektiva minnet delas däremot inte med självklarhet av alla i ett land. Det kan dock användas i nationsbyggande syfte och då är det viktigt att komma ihåg att dessa minnen inte bara baserar sig på vad man gemensamt minns, utan likväl på det man väljer att glömma. Glömska menar historikern Peter Aronsson är representativt för efterkrigstidens historieförståelse.³⁵ Tiden före världskrigen betraktas som eländig och fattig såväl materiellt som socialt och ersattes av den svenska modellen som länge sågs som en framgångssaga – en bild som idag är ifrågasatt. Välfärdssamhällets utveckling på bred front under flera decennier har betraktats som något positivt som tydligt varit en del av den nationella identiteten och säkert en del i ett kollektivt minne av 1900-talet. Detta blir tydligt i förslagen till k-märkningar.

I fallet Svenska folkets egen k-märkning kan sägas att alla de förslag som behandlar minnen av det moderna samhällets framväxt – antingen det samhälle som försvann eller det som ersatte det – kan vara representationer som många uppenbarligen kan identifiera sig med. Detta är kanske anledningen till varför K-spanarna varit så framgångsrika och fått så mycket uppmärksamhet. De speglar i sina berättelser, genom sina föremål och den arkitektur de lyfter fram ett kollektivt minne som är identitetsskapande för en grupp människor i Sverige.

Det finns dock andra grupperingar än den nationella där det kollektiva minnet spelar en viktig roll och kan exempelvis utgå från etnicitet eller familj. Dessa, menar Misztal, påverkas i dagens samhälle med ökande globalisering och nya kommunikationskanaler. Utifrån det perspektivet är det knappast lämpligt att betrakta förslagen till k-märkningar som det enda som är värt att minnas av 1900-talet.

³⁴ Misztal (2003)

³⁵ Aronsson (2000)

SLUTSATSER

Det folkliga intresset för byggnadsvård

Kampanjen Svenska folkets egen K-märkning hade som huvudsaklig målsättning att väcka debatt om staden och vad som är bevarandevärt. Man såg framför sig en vidgad diskussion om vad som ska skyddas, ett samtal med en annorlunda och vidare utgångspunkt för vad som är eller skulle kunna vara framtidens kulturminnen. Sätillvida var Svenska folkets egen K-märkning ett framgångsrikt projekt. Man fick stort genomslag i massmedia och ett relativt stort antal förslag samlades trots allt in. Kampanjen lyckades väcka folks engagemang för kulturarvsfrågor och för bevarande.

Uppenbarligen sågs också kampanjen som framgångsrik av omvärlden. Det finns exempelvis brev från RAÄ till kulturdepartementet där brevskrivaren gratulerar till uppmärksamheten och det framgångsrika insamlandet av förslag. Även politiskt tycks kampanjen ha betraktats som framgångsrik, åtminstone sätillvida att den omnämndes i regeringens proposition 1998/99:114 Kulturmiljöer och kulturföremål: "...det folkliga intresse för byggnadsvård som har manifesterat sig bl.a. i den breda uppslutningen kring kampanjen Svenska folkets egen K-märkning..."³⁶

Det breda folkliga intresset för byggnadsvård speglas genom det fokus mot 1900-talets historia och minnen som förslagen till k-märkningar i hög utsträckning utgör. Sedan ett par år tillbaka har också kulturmiljösektorn fångat upp detta intresse genom RAÄ:s satsning på Det moderna samhällets kulturarv, vilket kan sägas innefatta bland annat det som K-spanarna sedan 1990-talets mitt speglar i sina TV-program, böcker och artiklar. I praktiken är

mycket lite av 1900-talets bebyggelse skyddad genom kulturminneslagen, särskilt om detta ska ställas i proportion till hur mycket som byggdes under perioden.

De kommande åren får utröna om kulturmiljövärden har lärt sig att i högre utsträckning arbeta med en vardagens historia, närliggande i tid och rum, med minnen som många delar. Om det i så fall var K-spanarna som stod för detta, om det var kampanjen Svenska folkets egen K-märkning eller om det var andra nationella satsningar som Det moderna samhällets kulturarv är vare sig intressant eller ens möjligt att säga.

Om materialet som samlades in i Svenska folkets egen K-märkning i mångt och mycket handlade om framväxten av ett välfärdssamhälle och efterlämnandet av ett jordbrukssamhälle kan det också vara intressant att reflektera över vad kampanjen *inte* lyckades samla in. Aktuellt är exempelvis perspektivet med mångkultur som tema för 2006 där syftet är att "...skapa incitament för att offentligt finansierade kulturverksamheter på ett tydligt sätt speglar och införlivar den etniska och kulturella mångfald som finns i dagens Sverige."³⁷

En etnisk och kulturell mångfald fanns naturligtvis innan någon kom på att det behövdes en särskild satsning på detta inom kulturfären. Uppenbarligen tas dock dålig hänsyn till dessa perspektiv, eftersom ett särskilt mångkulturår har initierats. Det är därför inte helt förvånande att ytterligt få av de förslag som sänts in till Svenska folkets egen K-märkning präglas av etnisk eller kulturell mångfald. De bakomliggande orsakerna till k-märkning går i och för sig inte att uttyda i det insamlade materialet, då det som återfinns endast är det som varje förslagsställare skrivit. Här återfinns dock mycket få objekt och motiveringar som

³⁶ Regeringens proposition 1998/99:114, kap. 4.4 Behov av fortsatt utredning.

³⁷ Mångkulturåret 2006

utgår exempelvis från etnicitet. Några få exempel som några bastur och rökstugor i Dalarnas finnmarker finns, men är lätt räknade. Det som möjligen går att uttyda ur materialet är en större fokusering mot socialklasser som arbetare och jordbrukare. Dessa ”vanliga” människor har kulturmiljövården generellt varit dåliga på att bevara minnen för.

Det går med andra ord att konstatera att förslagsställarna liksom förslagen nog i stor utsträckning kommer från svenskar i övre medelålder som sedan tidigare är intresserade av hembygdshistoria, bebyggelse, byggnadsvård eller liknande. Det är också en relativt stor andel av förslagen som kommer från föreningar, varför det kan vara svårt att dra några generella slutsatser. De föreningar som sânt in förslag är ju att döma av namnet i första hand lokalt agerande av typen hembygdsförening, samhällsförening eller byalag.

Svenska folkets k-märkning samlade alltså in ett relativt homogent material och förslag till k-märkning. Ändå är detta inte representativt för vad kulturmiljövården idag bevarar.

Förtroendeproblem – vad lovade man? Vad fick förslagsställarna?

Många av förslagsställarna tycks, att döma av vad de skriver, att de genom att skicka in sitt förslag till k-märkning också möjliggjorde ett verkligt skydd i juridisk mening. Detta framgår av Kultur i hela landets svarsbrev till vissa förslagsställare där meningar förekommer som följande: *”Om ni vill att frågan om juridiskt bindande ”K-märkning” ska utredas kan ni hos länsstyrelsen väcka fråga om byggnadsminnesförklaring enligt kulturminneslagens 3 kapitel.”*³⁸ Kampanjen Svenska folkets egen K-märkning initierades och genomfördes på nationell nivå genom kulturdepartementet och Riksantikvarieämbetet, medan det juridiska skydd som

bebyggelse kan få i de flesta fall administreras och beslutas hos länsstyrelserna eller kommunerna.

Här kan alltså ha uppstått ett förtroendeproblem, genom att de förslagsställare som trodde att de verkligen lämnade ett förslag till reell k-märkning inte fick någon hjälp. Det finns exempel på förslagsställare som förvaltar något som de anser är unikt, men själva börjar bli för gamla eller sjuka för att fortsätta med detta och där en k-märkning tycks vara en utväg att överlåta ansvaret på någon annan.

Förslag till k-märkning av:

Sädbod.

Motivering:

Borde k-märkas, då förslagsställaren ej längre orkar äga och vårda den.

Det hade varit mer ärligt mot förslagsställarna om kampanjen haft en förankring regionalt och kommunalt. Då kanske ett antal av de föreslagna k-märkningarna också skulle ha fått ett juridiskt skydd.

I kampanjen Tyck om hus som initierades under Arkitekturåret 2001 valde man att gå den omvända vägen i beslutsordningen.³⁹ Där fick kommuninvånarna rösta om vilka byggnader man tyckte mest om, både i kategorin nutida byggnader och i kategorin alla tiders byggnader. Knappt 150 kommuner deltog i omröstningen som sedan gick vidare till länsnivå, där länsarkitekterna korade två byggnader till länsvinnare. Sedan genomfördes en stor nationell omröstning, bland annat via internet, som lockade nära tio tusen röster. En arkitekturriksdag bestående av representanter från kommuner utsåg sedan de mest omtyckta byggnaderna i de båda kategorierna. Tyck om hus fick mycket stor uppmärksamhet massmedialt. Kampanjen hade fördelen att folks tillgång till internet och möjligheten att rösta via en hemsida förmodligen gjorde det betydligt lättare att fånga folks uppmärksamhet och få dem att delta i kampanjen jämfört med Svenska folkets egen K-märkning.

³⁸ Svarsbrev till förslagsställare i ATA.

³⁹ Berggrén (2002)

Lärdomar av kampanjen

K-märkning är ett enkelt och lättfattligt sätt att diskutera bevarande så att fler än de redan invigda förstår. Dessutom är det uppenbarligen ett bra sätt att få massmedial uppmärksamhet, vilket många redan ser som en självklarhet. Det var således framgångsrikt att använda en terminologi och ett språk som gör frågor om bevarande av fysisk miljö begriplig för många. Många massmedier hakade på k-märkningstanken och uppmanade lyssnare och läsare att skicka in k-märkningar till sitt radioprogram eller sin tidning. Det visar att ett närmare samarbete med massmedier i insamlandet av k-märkningar hade kunnat vara ett sätt att få in fler förslag än de cirka 700 som skickades in.

Ett närmare samarbete med den regionala och den kommunala nivån hade också kunnat bidra till att fler blev delaktiga i processen. Dessutom hade det varit ett sätt att fånga upp själva förslagen i ett efterarbete. Nu valde man i och för sig att ställa ut förslagen vid det regionala museet i Gävle, men någon ytterligare bearbetning av det insamlade materialet gjordes inte.

En erfarenhet av analysen av det insända kampanjmaterialet är att om man från början haft ambitionen att analysera resultatet mer ingående hade man behövt ställa fler frågor och frågor av annan karaktär. Det hade exempelvis varit intressant att få veta mer om förslagsställarnas ålder, utbildningsnivå, klass och kön. Detta är faktorer som vi idag, efter att flera medborgarundersökningar har genomförts på temat kulturarv eller kulturmiljö, vet har betydelse för intresset för bevarandefrågor.

I den broschyr och inbjudan som i huvudsak användes vid k-märkningarna gjordes en antydning om att det som kan k-märkas inte bara är bebyggelse, utan även andra miljöer, exempelvis platser. Det är dock uppenbart att man önskade förslag till kampanjen som i första hand rörde fysisk miljö. De allra flesta förslag som sändes in gäller också materiella företeelser. Uppenbart var att man i kampanjen önskade sig ett vidare perspektiv på bevarande i fråga om vad det bevarade representerar för något. Utifrån text och bild i broschyren blir det uppenbart att man frågar sig om det som bevaras i högre grad kanske ska representera nutiden, andra socialklasser, kvinnor eller handla om det som inte kan tas förgiven: ett kärnkraftverk eller en lekplats lika väl som ett slott eller en herrgårdsanläggning.

En vidgad debatt om det bevarandevärda kan dock inte enbart utgå från idén om ett mer omfattande tidsperspektiv på det som bevaras, exempelvis att inkludera även 1900-talets bebyggelse i det som bevaras för eftervärlden. Ett vidgat perspektiv på bevarandet bör kunna vara att diskutera vad vi bevarar, inte bara utifrån ålder, representativitet eller unicitet. Det bör också kunna innefatta idéer om vem som bevarar och inte minst vems historia eller kulturarv vi väljer att bevara. Här blir det inte minst viktigt att diskutera hur underlaget för bevarande ser ut och hur motiven uttrycks.

Svenska folkets K-märkning berör dessa frågor, utan att egentligen ge några fullständiga svar. Det var inte heller projektets ambition och var förmodligen för mycket begärt med tanke på att detta var ett av de första försöken att väcka diskussion och debatt om vad som bevaras, av vem och med vilka motiv.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Arkiv

Antikvarisk Topografiska Arkivet (ATA), Svenska folkets k-märkning.

Litteratur

”Några begrepp” (1997) I: *Kulturmiljövård 1997:4*, Stockholm: Riksantikvarieämbetet,.

Agenda kulturarv: slutrapport (2004), Stockholm: Riksantikvarieämbetet.

Alltid kulturår: Rapport och kommentarer från arbetsgruppen KULTUR i hela landet (1999) Stockholm: Regeringskansliet, Kulturdepartementet.

Aronsson, Peter (2000) ”Historiekultur i förändring” i *Makten över minnet*, Lund: Studentlitteratur.

Aronsson, Peter (2002) ”Att förnya kulturarvet” I: Lindvall, Karin & Birgitta Johansen (red.), *Agenda Kulturarv – inspiration och diskussion*.

Aronsson, Peter (red) (2000) *Makten över minnet*, Lund: Studentlitteratur.

Bengtsson, Staffan, Anna Magnusson, Göran Willis (1996) *K-märkets moderna: lärarhandledning*, Stockholm: Top film i samarbete med Riksantikvarieämbetet och SBC/SBC-BO.

Bengtsson, Staffan, Göran Willis (1995) *K-märkt på väg: svenska vägar, platser och ställen*, Stockholm: Bonnier.

Bengtsson, Staffan, Göran Willis (1995), ”K-märkt: ett 50-talsprojekt” I: *Kulturmiljövård 1995:1/2*, Stockholm: Riksantikvarieämbetet.

Bengtsson, Staffan, Göran Willis (1997) *Med k-märket mot månen: en rymdbok [1957-1969]*, Stockholm: Bonnier.

Bengtsson, Staffan, Göran Willis (2001) *K-märket hobby eller Den komplette idioten*, Stockholm: Bonnier.

Bengtsson, Staffan, Göran Willis (2001) *K-spanarna går busesyn*, Stockholm: Bilda.

Bengtsson, Staffan, Göran Willis (2005) *Hela svenska folkets park: en k-märkt turné*, Stockholm: Forum.

Bengtsson, Staffan, Katarina Juvander, Göran Willis (1994), *Med K-märket genom Sverige*, Stockholm: Byggförlaget.

Berggrén, Inger, Louise Nyström (red), *Tycket om hus* (2002) Karlskrona: Stadsmiljörådet, Boverket.

Blank, Ylva (2003) *Attityder till kulturarv i Västra Götalands län – en medborgarundersökning om människa, samhälle, kulturarv*, Göteborg: Länsstyrelsen Västra Götaland, Kulturmiljöenheten.

K-märket – Förslag till förbättrat skydd för kulturhistoriskt värdefull bebyggelse, slutbetänkande av Kulturbbyggelseutredningen, Statens offentliga utredningar (SOU) SOU 2004:94.

Kommittédirektiv 2002:96 *Skyddet för kulturhistoriskt värdefull bebyggelse m.m.* Kulturdepartementet, Beslut vid regeringssammanträde 2002-06-27.

Kultur i hela landet del 2, pdf-fil, nås via webbadressen:

http://www.kur.se/index.asp?catid=204&url=/personal_kulturradet.asp?catid=204

Kultur i hela landet: Nya språk eller...? (2000) Stockholm: Statens kulturråd.

Lindvall, Karin & Birgitta Johansen (red.) (2002), *Agenda Kulturarv – inspiration och diskussion*.

Misztal, Barbara A (2003) *Theories of Social Remembering*, Buckingham: Open University Press.

Mångkulturåret 2006 (2005) Stockholm: Utbildnings- och kulturdepartementet.

Regeringens proposition 1998/99:114 *Kulturmiljöer och kulturföremål*.

Staden – hur vill vi ha den? (1997) Stockholm: Riksantikvarieämbetet.

Svenska folkets egen k-märkning (1997) folder, Stockholm: kulturdepartementet och Riksantikvarieämbetet.

Tengrud, Kerstin, Richard Öhrvall, Jenny Johansson (mars 2002) *Vad betyder kulturmiljön för dig? Beskrivning av undersökningens uppläggning och genomförande samt resultatredovisning*, Stockholm: Statistiska Centralbyrån, BV/KOM.

Regeringsförklaring 3 oktober 1995. Presenterad av statsminister Ingvar Carlsson för den svenska riksdagen, 3 oktober 1995.

Regeringens proposition 1996/97:3, Kulturpolitik

Sjökvist, Helen (2003) *Ungdomar k-märker – en enkätundersökning om ungdomars inställning till kulturmiljön*, Västerås: Västmanlands länsmuseum Kulturmiljöavdelningen, Rapport B 2003:B1

Attityder till kultur 2003: Rapport (2003) Malmö: Temo T234 75 – Attityder till kultur 2003-7, (Resultat från telefonundersökning juni-juli 2003)

**LÄNSSTYRELSEN
VÄSTRA GÖTALAND**

Kulturmiljöenheten

2006:19

Ekelundsgatan 1, 403 40 GÖTEBORG

Telefon 031-60 50 00, Fax 031-60 52 09. ISSN 1403-168X